KS BP HENRYK STRĄKOWSKI

WYKOPALISKA W JERYCHO

Jerycho kananejskie i starotestamentowe (hebr. jeriho i jereho od *jareah* — księżyc, miasto księżyca) było głównym miastem w południowej części Jordanu i strzegło wejścia do Kanaan od wschodu.

Odległe o 8 km na zachód od Jordanu, a 28 km na wschód od Jerozolimy i 11 km na północny zachód od Morza Martwego, leżało u stóp góry Dżebel Quarantal, w najgłębszym miejscu ziemi (—250 m), na wzgórzu zwanym dziś Tell es-Sultan. U stóp wzgórza, od strony wschodniej bije obfite źródło zwane źródłem Elizeusza lub Ain es-Sultan, które czyni z Jerycha olbrzymią oazę z tropikalną roślinnością, otoczoną dookoła stepami.

Jerycho kananejskie było pierwszym obronnym miastem, które Izraelici po przejściu Jordanu zdobyli i zniszczyli (Joz 6). Badania archeologiczne na terenie Tell es-Sultan należą do jednych z najważniejszych w Palestynie. Spodziewano się, że miasto leżące z dala od wpływów obcych narodów, da prawdziwy obraz rozwoju kultury kananejskiej, a następnie pozwoli ustalić chronologię zdobycia Kanaan przez Izraelitów.

Jerycho nowotestamentowe, zwane również herodowym, zbudował Herod Wielki 2,5 km na południowy zachód od poprzedniego, nad brzegami Wadi el-Qelt. To właśnie Jerycho odwiedzał Pan Jezus, uzdrowił w nim dwu ślepych (Mt 20, 29—34) oraz nawrócił Zacheusza (Łk 19, 1—19). Obecnie nosi nazwę Tell el-Alaik.

Dzisiejsze Jerycho, zwane er-Richa, leży na miejscu miasta wzniesionego przez krzyżowców, w odległości ponad 2 km na południowy wschód od Tell es-Sultan i tyleż na wschód od Tell el-Alaik.

I. Pierwsze badania. Ch. Warren[1] już w 1867 r. przeprowadzał wstępne badania w Tell es-Sultan, zorganizowane przez angielskie towarzystwo Palestine Exploration Fund. Wykopaliska bardziej planowe przeprowadziło Ministerstwo Oświecenia Publicznego Austrii i Deutsche Orientgesellschaft w latach 1908—1911. Kierownicy ekspedycji, E. Sellin i C. Watzinger sądzili, że odkopali miasto kananejskie z trzeciego tysiąclecia, które miało swój największy rozwój w połowie drugiego tysięclecia. Obaj uczeni przypisali temu miastu z XVI—XV w. przed Chr. całość odkrytych fortyfikacji: podwójny mur z wysuszonych cegieł oraz mur zewnętrzny o podstawie kamiennej ze zboczem z głazów. Zdaniem ich wszystko zostało zniszczone w XIII w. przez Jozuego[2].

---

[1] Ch. Warren, *Notes on the valley of the Jordan and excavations at Ain es-Sultan,* London 1869.

[2] E. Sellin, C. Watzinger, *Langenegger, Nöldeke.* W: *Mitteilungen und Nachrichten des deutschen Palästina — Vereins 1907,* s. 65—71

W 1913 r., po dokładniejszym zbadaniu odkryć, ustalono, że mur o podstawie kamiennej był izraelski z IX w., a tylko podwójny mur był kananejski z XVI w. i został zburzony, według E. Sellina przez Habiru — Hebrajczyków ok. 1200 r., a zdaniem C. Watzingera przez podbój izraelski ok. 1400 r.[3] W następnych latach obaj uczeni zmienili znów swe zdanie. E. Sellin[4] sądził, że mur o podstawie z kamieni został wzniesiony w XVI—XV w. i zburzony przez Izraelitów ok. 1200 r., zaś C. Watzinger[5] myślał, że mur ten był zbudowany na początku drugiego tysiąclecia, a zburzony ok. 1600 r. Ten ostatni uczony wyraził się, że w epoce Jozuego Jerycho było tylko miastem w ruinach, na których wznosiły się, być może, odosobnione szałasy.

Badania powyższe nie dały właściwych rezultatów. Należy to przypisać częściowo niezbyt doskonałym metodom wykopalisk, a częściowo chaotycznemu stanowi chronologii palestyńskiej ceramiki w tym czasie[6].

II. Wykopaliska J. Garstanga. Prace wykopaliskowe w Jerycho podjął na nowo w latach 1930—1936 J. Garstang z ramienia Instytutu Archeologii Uniwersytetu w Liverpool, pragnąc wreszcie rozwikłać trudny problem chronologii Wyjścia Izraelitów z Egiptu i zdobycia Palestyny[7]. Profesor angielski przeprowadził sześć kampanii archeologicznych, ale tylko w trzech ostatnich zastosował metodę badań stratograficznych. Wyniki swych prac ogłosił w różnych artykułach[8], a zwłaszcza w *Historii Jerycha*[9]. Pisze w niej[10], że już w okresie mezolitycznym (ok. 5000 przed Chr.) mogli na terenie Jerycha mieszkać w jaskiniach ludzie. W okresie neolitycznym (ok. 4000 przed Chr.) zaczęto wznosić mieszkania z cegieł z mułu. Ludność

---

oraz „Mitteilungen der deutschen Orient Gesellschaft", 39 (1908) s. 1—41; 41 (1909) 1—36 cyt. L. Hennequin, *Fouilles et champs de fouilles en Palestine et en Phènicie.* W: *Dictionnaire de la Bible, Supplément* 3 (1938) 410—14.

[3] E. Sellin, C. Watzinger, *Jericho. Die Ergebnisse der Ausgrabungen,* Leipzig 1913; por. rec. L. H. Vincent, w: „Revue Biblique", 10 (1913) 450—58; Ks. W. Szczepański, *Jeruzalem i Jerycho w świetle dziejów i wykopalisk,* Kraków 1917; P. Auray, *Josué (Le livre de).* W: *Dictionnaire de Bible, Supplément* 4 (1949) 1135—37.

[4] E. Sellin, *Geschichte der israel.-jüdischen Volkes,* 1924, s. 97 cyt. w „Revue Biblique", 39 (1930) 413.

[5] C. Watzinger, *Zur chronologie der Schichten von Jericho,* „Z. Deutsch. Morg. Gesell.", 1926, s. 131—36 cyt. w „Revue Biblique", 39 (1930) 413 oraz „Revue Biblique", 41 (1932) 276, ods. 1.

[6] W. F. Albright, *Archaeology and the date of the Hebrew Conquest of Palestine,* „Bulletin of the American Schools of Oriental Research" 58 (1935) 10.

[7] J. Garstang, *The Foundations of Bible History Joshua-Judges,* London 1931.

[8] J. Garstang, *Jericho: City and Necropolis,* „Annals of Archaeology and Antropology, of the University of Liverpool", 19 (1932) 3—22, 35—54; 20 (1933) 3—42; 21 (1934) 99—136 cyt. w „Revue Biblique", 44 (1935) 583; por. *Palestine Exploration Fund. Quarterly Statement* 1935, s. 61—68.

[9] J. Garstang, *The Story of Jericho,* London 1948²; por. L. Semkowski, *La data della distruzione di Gerico,* „Biblica", 13 (1932) 354—57.

[10] J. Garstang, *The Story,* s. 53—72.

zajmowała się pasterstwem i mogła czcić księżyc. J. Garstang sądzi, że odkrył fundamenty świątyni z tego okresu kamiennego. Był to szeroki pokój, prototyp o dwa tysiące lat późniejszego greckiego „megaron", do którego prowadził przedpokój i wejście kolumnowe z cegieł. Obok głównego wejścia znaleziono szereg figurek z gliny lub mułu, przedstawiających zwierzęta domowe. W pobliżu budynku był pogrzebany dorosły człowiek, a pod podłogą dziecko. W miejscu pogrzebania człowieka widać dużą szczelinę, powstałą prawdopodobnie z trzęsienia ziemi. Broń była prawie nieznana, narzędzia były z krzemienia. W ostatnim okresie późnego kamienia Jerycho było odosobnione od wpływów kulturalnych i nawet pobliskie Teleilat Ghassul nań nie oddziaływało. Widocznie nastąpiła przerwa w zamieszkaniu Jerycha.

Na początku wczesnego okresu brązu I (3000—2500 przed Chr.) Jerycho staje się miastem [11]. Nowi mieszkańcy, prawdopodobnie z Babilonii, otoczyli murem północny teren, liczący 4 lub 5 akrów łącznie ze źródłem. Po zachodniej stronie była niska, obronna skarpa. Linia murów po stronie wschodniej nie jest pewna. Domy były tuż przy murze. Uliczki miały 1,5 m szerokości. Główny mur był zbudowany z szerokich płyt-cegieł z mułu na sposób babiloński. Ściany i podłogi były dokładnie wygładzone gipsem. W jednym z mieszkań znaleziono ołtarz ofiarny i charakterystyczne kamienie, podobne do „massabah". Widocznie było to miejsce kultu. Mieszkańcy byli rolnikami i prawdopodobnie cieszyli się długim okresem pokoju. Obok przedmiotów z miedzi posiadali narzędzia z krzemienia.

Budowa miasta II we wczesnym brązie II (2500—2000 przed Chr.) nastąpiła w czasie wędrówek ludów z Babilonii. Nowe granice miasta rozciągnęły się w kierunku południa i zachodu. Mur obronny miał 3 m grubości i był zbudowany mocno z kwadratowych cegieł żółtego koloru. Jest on wspaniałym świadkiem wynalazczości i odrodzenia tego okresu. Piękną budowlą jest trzypokojowa brama miasta z cegieł w pobliżu źródła. Zbudowana jest na solidnym fundamencie i posiada ok. 18 m długości, 10 m szerokości i jeszcze dziś ok. 4 m wysokości. W grobach z tego okresu znaleziono ok. 800 naczyń, wiele amuletów, fletów z kości i innych małych przedmiotów. Około 2000 r. jakaś katastrofa zniszczyła miasto o tysiącletniej kulturze. Było to może znów trzęsienie ziemi lub polityczny przewrót. W budownictwie widać przerwę około stuletnią. Może w tym czasie pasterz Lot, przywódca nomadów, osiadł w Jerycho (Rdz 10, 10—12; 19, 24—25).

Miasto III zostaje założone na początku średniego brązu II (1900—1600) [12]. Nowi przybysze byli Kananejczykami. Główną obroną był mur o zboczu kamieni 8 m wysokości i 2 m szerokości, całkowicie obejmujący rozszerzony teren miasta, 300 m × 160 m. Nowy mur był znacznie większy niż poprzedni i szedł zboczem wzgórza, podczas gdy stary mur pozostał jako wewnętrzny na krawędziach zbocza. Mur nowy był solidnie zbudowany z szerokich,

[11] J. Garstang, *The Story*, s. 73—88.
[12] J. Garstang, *The Story*, s. 95—108.

ledwie ociosanych kamieni. U dołu były bloki kamienne, liczące ok. 1 tony wagi, by mogły opierać się taranom, a u góry był specjalny parapet z cegieł, blisko 2 m wysoki. Mur ten obejmował również źródło. Imponująca konstrukcja muru wskazuje na nowy system obronny, rozwój militarny architektury i na organizację nowej społeczności.

Hyksosi ukazali się w Kanaan ok. 1750 r. przed Chr., jako przyjaciele Kananejczyków. Jerycho pod panowaniem Hyksosów osiąga swój największy rozwój. Teren miasta obejmuje ponad 3,5 ha, podobnie jak współczesna Jerozolima. Budowla pałacowa z tego okresu wskazuje na bogactwo i potęgę miasta. Świadczy o tym również system drenowy z kamieni. Z pewnością Jerycho było jedną z baz wojskowych Hyksosów, podczas gdy Hazor było ich stolicą na terenie Kanaan. W grobach znaleziono 165 skarabeuszy, 103 naczynia, przedmioty kultu jak węże itp. Po usunięciu Hyksosów z Egiptu ok. 1600 r. również Jerycho zostało spalone.

Miasto IV w średnim brązie III i późnym brązie I (1600—1385 przed Chr.) pozostaje pod wpływem egipskim[13]. Szczyt wzgórza zostaje otoczony podwójnym murem z cegieł zbudowanym na fundamencie starego muru miasta II, wzniesionego około tysiąc lat przedtem we wczesnym brązie I. Grubość wewnętrznego muru wynosiła ok. 4 m, a wysokość ok. 6 m. Zewnętrzny mur oddalony był od poprzedniego o 3—4 m i miał 2 m grubości. W każdym rogu muru był wzniesiony bastion ok. 6 m grubości, który łączył oba mury. Teren miasta miał ponad 200 m długości i ok. 80 m szerokości. Cały więc obwód murów wynosił ok. 600 m. Domy miejskie przylegały do muru wewnętrznego. W środku miasta stał odbudowany pałac oraz tzw. „Średni Budynek", mający podwórze i pięć pomieszczeń. W jednym z nich mogła być stajnia.

Ślady zniszczenia murów miasta IV są bardzo wyraźne. Mur zewnętrzny jest całkowicie rozwalony; części jego spadły aż na sam dół wzgórza. Mur wewnętrzny zachował się tylko w połączeniu z domami. Znaczna część obu murów, popękane kamienie, przepalone cegły i zwęglone drzewo wypełniły przestrzeń środkową. Domy miasta prócz zburzenia są również strawione ogniem. Grube warstwy popiołu przykrywają gruzy do 1,5 m wysokości. Pod stosami gruzów miasta znaleziono zwęglone daktyle, jęczmień, owies, cebulę, ziarna pieprzu, resztki chleba i ciasta. Widać pożar nastąpił wkrótce po żniwach. Znaleziono również naczynia domowe z Cypru i Syrofenicji. Podobne naczynia znaleziono też w grobach z tego okresu. Wśród murów znaleziono niewielki fragment naczynia mykeńskiego.

J. Garstang jest zdania, że zniszczenie miasta nastąpiło w czasie oblężenia Jerycha przez Izraelitów pod wodzą Jozuego w czasie 1400—1385 r. przed Chr. Data jest wskazana przez 3 Krl 6, 1, na podstawie której archeolog oblicza, że zburzenie Jerycha mogło nastąpić ok. 1407 r., a dla pewności między 1426 a 1385 r. przed Chr. Przemilczenie Jerycha w listach z el-Amarny (okres 1441—1365 r. przed Chr.) i brak naczyń mykeńskich, które dopiero w latach 1375—1225 rozpowszechnione były na terenie Palestyny, mają prze

[13] J. Garstang, *The Story*, s. 109—153.

mawiać za datą zburzenia murów ok. 1385 r. Również wielka ilość skarabeuszy, znaleziona w grobowcach, zdaniem J. Garstanga, wskazuje na tę datę. Skarabeusze pochodzą z czasów Amenofisa III, który panował ok. 1413—1377 r. przed Chr. Miasto więc musiało upaść za panowania tego faraona. Straszliwe zniszczenie miasta przez nadludzką siłę wskazuje na trzęsienie ziemi. J. Garstang podaje całą listę trzęsień ziemi w ciągu tysiącleci [14].

Prawie pięć wieków ruiny były opuszczone wskutek przeklęcia miasta. Jedynie przy końcu panowania Ramzesa III (1198—1167 r.) odbudowany był dom dla żołnierzy i „Średni Budynek". Widocznie był tu garnizon wojskowy.

W czasach Achaba w IX w. przed Chr. (1 Krl 16, 34) Hiel z Betel odbudował miasto V, Jerycho Starego Testamentu.

III. Opinie archeologów. Na podstawie dotychczasowych wykopalisk i własnych badań archeologowie próbowali ustalić datę zburzenia murów Jerycha.

W. F. Albright [15] w 1922 r. uważa, że oba obwarowania Jerycha pochodzą z czasów kananejskich. Podwójny mur z cegieł dookoła szczytu wzgórza został wzniesiony w latach 2000—1700 przed Chr., zaś mur o podstawie kamiennej jest późniejszy i ten właśnie został zburzony przez Jozuego ok. 1230 r. Wkrótce jednak poprawia swe zdanie [16] i sądzi, że mur dolny o podstawie kamiennej został zburzony między 1600—1500 r. przed Chr., a Jerycho od 1500 r. do XI w. było niezamieszkałe.

W 1934 r. W. F. Albright zbadał położenie Betel przez serię kopań i znów zmienił zdanie odnośnie zburzenia Jerycha. Rezultaty wykopalisk zaświadczyły o straszliwym spaleniu miasta Betel, które miało miejsce w drugim okresie brązu III, w XIII w. przed Chr. Archeolog doszedł do wniosku, że mogli to uczynić jedynie Izraelici w czasie podboju centralnej Palestyny. Podbój Kanaan, jego zdaniem, dokonał się w różnych czasach. Dom Józefa spokrewniony z Habiru zajął Transjordanię i północne okolice efraimskie już w 1380 r. przed Chr. Jerycho upadło między 1360 a 1320 r. Wyjście Izraelitów z Egiptu pod wodzą Mojżesza i Jozuego odnosi się do ostatnich szczepów izraelskich ok. 1290 r. Zajęcie Betel-Haj miało miejsce między 1300 a 1250 r. [17]

Do zdania W. F. Albrighta dołącza się również archeolog G. E. Wright [18]. Sądzi, że Jerycho zostało zburzone w drugiej połowie XIV w., a z całą

---

[14] J. Garstang, *The Story*, s. 139.

[15] W. F. Albright, „Journal of the Palestine Oriental Society", 2 (1922) 133 n. cyt. w „Revue Biblique", 39 (1930) 412.

[16] W. F. Albright, „Annual of the American Schools of Oriental Research", 4 (1924) s. 11 cyt. w „Revue Biblique", 41 (1932) 276.

[17] W. F. Albright, „Bulletine of the American Schools of Oriental Research", 56 (1934) 10; *Observations an the Bethel report*, tamże 57 (1935) 30; *Archaeology and the date of the Hebrew Conquest of Palestine*, tamże 58 (1935) 10—18.

[18] G. E. Wright, *Epic of Conquest*, „The Biblical Archaeologist", 3 (1940) 25—40; Tenże, *The Westminster Historical Atlas to the Bible*, London 1953, s. 105; Tenże, *Biblical Archaeology*, London 1957, s. 78—80.

pewnością po 1400 r. przed Chr. Dokładniejsze określenie czasu pozostaje kwestią otwartą.

G. E. Wright [19] podejmuje dyskusje z J. Garstangiem odnośnie daty upadku Jerycha. Przytacza mianowicie przyznanie się J. Garstanga do znalezienia trzech kawałków naczyń mykeńskich na terenie Jerycha oraz do znalezienia w dwu grobach czterech waz produkcji lokalnej, ale będących naśladownictwem naczyń z Myken. Tłumaczenie J. Garstanga, że naczynia te mogły należeć do okresu reokupacji Jerycha po 1350 r. nie wydaje się słuszne. Odnośnie do skarabeuszy znalezionych w grobach Jerycha czyni G. E. Wright słuszną uwagę, że jako podarki czy pamiątki mogły być one nawet kilka wieków po Amenofisie III szeroko rozpowszechnione. Charakterystyczne jest, że między czasami Amenofisa III a Ramzesa II (1301—1235) niewiele skarabeuszy panujących faraonów znaleziono w Palestynie. Nic przeto dziwnego, skoro w Jerycho nie znaleziono innych skarabeuszy, tylko z czasów Amenofisa III.

Ciekawą uwagę czyni G. E. Wright [20] w związku z liczbą 480 lat, podaną w 3 Krl 6, 1. Jest on zdania, że Izraelici przyjmowali dwanaście pokoleń między okresem Wyjścia a początkiem panowania Salomona (ok. 970 r.). Liczba 480 powstaje z pomnożenia 12 przez 40, gdyż tradycyjnie dla pokolenia przyjmowano 40 lat. W rzeczywistości jednak dla pokolenia należy przyjąć 25 lat, co pomnożone przez 12 da sumę 300 lat. Suma ta łącznie z 970 r. da nam 1270 r., a więc XIII w. przed Chr.

L. H. Vincent [21] z uwagą śledził badania E. Sellina i C. Watzingera na terenie Jerycha, a następnie przeprowadził ożywioną dyskusję z J. Garstangiem i W. F. Albrightem w związku z datą zburzenia Jerycha przez Jozuego. Odmiennie od obu tych autorów przyjmuje, że upadek Jerycha nastąpił w końcu XIII w. Chronologia miasta jest według L. H. Vincenta [22] następująca:

I. Miasto A (2300—2100 przed Chr.). Miasto jest otoczone masywnym wałem o nieokreślonej rozciągłości, wzniesionym na wzgórzu w północnej części Tell. Mur zbudowany jest z olbrzymich płyt glinianych, na małej podstawie z głazów. Znaleziono ceramikę archaiczną z wczesnego brązu.

II. Miasto B (2100—1900) zbudowane jest na szczycie Tell i otoczone podwójnym wałem z cegieł na podmurowaniu z kamieni. Naczynia są charakterystyczne dla drugiej połowy wczesnego brązu i początku średniego brązu. Są one jednak dość biedne, gdyż bardzo mało jest naczyń

[19] G. E. W r i g h t, *Epic of Conquest*, „The Biblical Archaeologist", 3 (1940) s. 34 n.

[20] G. E. W r i g h t, *Biblical Archaeology*, s. 83 n.

[21] L. H. V i n c e n t, „Revue Biblique", 10 (1913) 450—58; Tenże, *La chronologie des ruines de Jéricho*, „Revue Biblique" 39 (1930) 403—33; Tenże, *Céramique et chronologie*, „Revue Biblique", 41 (1932) s. 264—84; Tenże, *Jéricho et sa chronologie*, „Revue Biblique", 44 (1935) 583—605; Tenże, *L'Aube de l'histoire à Jéricho*, „Revue Biblique", 47 (1938) 561—89; 48 (1939) 91—107.

[22] L. H. V i n c e n t, *Céramique et chronologie*, s. 267 n.

malowanych i nie ma wielkiej różnicy typów. Być może znaleziska w grobach zmienią nasze pojęcie o kulturze miasta B.

III. Miasto C (1900—1600 (1550). Podstawę wzgórza otacza wał z wielkim zboczem z kamieni. Ceramika odpowiada okresowi brązu II. Naczynia są ozdobione malowidłami wyłącznie geometrycznymi. Skarabeusze pochodzą z okresu Średniego Cesarstwa egipskiego i z czasów Hyksosów. Narzędzia i broń są wykonane z brązu. Pod wałem znaleziono skorupy ze średniego okresu brązu, natomiast brak było skorup z późnego okresu brązu. Ślady pożaru wskazywały na zniszczenie murów ok. 1600—1550 r.

IV. Miasto D (1600 (1550)—1250 (1200). C. Watzinger ustalał całkowite zburzenie tego miasta ok. 1600 r., zaś J. Garstang ok. 1400 r. Miasto otoczone jest podwójnym murem na fundamentach starego muru miasta B. Budowa wskazuje jednak na całkowicie inną technikę, mimo pewnej analogii zewnętrznej. Fundamenty tego muru przykrywają miejscami skorupy z późnego okresu brązu w jego fazie początkowej. Ceramika jest bardzo liczna, a jej technika i typy prowadzą do końca późnego okresu brązu, a nawet wykazują podobieństwo pewne do techniki i typów okresu żelaza. Wyraźne są ślady importu cypryjskiego, a przynajmniej wpływów Cypru i Myken w produkcji miejscowej. Miasto D uległo strasznemu kataklizmowi przy końcu ery brązu, między 1250—1200 r., przed definitywnym wprowadzeniem żelaza.

Widoczna jest przerwa ok. 4 wieków: 1200—870 r.

V. Miasto E (870—600). Jest to miasto izraelskie, odrestaurowane za panowania Achaba.

Dla L. H. Vincenta decydujący jest „język faktów" i za taki uważa przede wszystkim ceramikę. Po dokładnym zbadaniu różnych rodzajów naczyń dochodzi do wniosku, że zbyt szybko przypisano ceramikę średniemu brązowi, jakoby praktycznie nie istniała ona w Jerychu w późnym brązie. „Przeciwnie — mówi energicznie archeolog dominikanin [23] — między rozkwitem miasta w średnim brązie, a upadkiem w późnym brązie, dane pozytywne ceramiki, odkryte przez misję niemiecką, wskazują na granice rozwoju miasta IV".

Ze świadectwem ceramiki zgadza się świadectwo architektury. Miasto, pałace i mury Jerycha wykazują bardzo żywą ewolucję, której punkt wyjścia gubi się w odległej prehistorii, ale następnie przedłuża się bez przerwy aż do zmierzchu cywilizacji brązu, do drugiej połowy XIII w. przed naszą erą — pisze L. H. Vincent [24]. Ewolucja ta zostaje przerwana nagle przez podbój izraelski i objawia się dopiero po trzech wiekach w pełnej cywilizacji okresu żelaza.

Znamienne jest jednak wyznanie wybitnego archeologa [25], że synchronizacja zniszczenia Jerycha i zdobycia miasta przez Izraelitów, a w konsek-

[23] L. H. Vincent, *La chronologie des ruines de Jéricho*, s. 421.

[24] L. H. Vincent, *Jéricho et sa chronologie*, s. 592.

[25] L. H. Vincent, *Céramique et chronologie*, s. 271: *Chronologie des ruines et date de l'Exode relèvent de critères particuliers et d'un ordre tout différent; leur détermination respective doit précéder tout essai de synchronisme.*

wencji również data Wyjścia w zależności od danych archeologicznych, stanowi błędne koło. Chronologia ruin i data Wyjścia żądają specjalnych kryteriów całkowicie odrębnego porządku; ich ustalenie powinno poprzedzać wszelki wysiłek synchronizacji.

Podobny pogląd do L. H. Vincenta na chronologię murów Jerycha wyraził A. Mallon [26]. Mur zewnętrzny był zbudowany ok. 1800 r. przed Chr. i przetrwał do 1600 r. Podwójny mur wewnętrzny był wzniesiony ok. 1600 r. i zburzony został przed końcem okresu brązu, ok. 1200 r.

Wprawdzie można pytać [27] dlaczego przy tak późnej dacie zburzenia Jerycha nie znaleziono skarabeuszy Ramzesa II, dlaczego tak mało naczyń mykeńskich odkryto i nie natrafiono na naczynia, które dopiero w XIII w. ukazały się jako charakterystyczne dla tego okresu, ale przyznać trzeba, że argumentacja L. H. Vincenta jest bardzo przekonywająca.

IV. Badania archeologiczne K. Kenyon. Stały rozwój badań archeologicznych w oparciu o stratografię, metodę Carbon 14 i lepsze poznanie chronologii ceramiki, skłoniły British School of Archaeology i American School of Oriental Research w Jerozolimie łącznie z Palestine Exploration Fund przy wydatnej pomocy Department of Antiquities w Jordanii do podjęcia nowych wykopalisk w Jerycho, by wreszcie ustalić datę wejścia Izraelitów do Palestyny. Kierownictwo badań objęła Kathleen M. Kenyon i od 1952 do 1958 r. przeprowadziła siedem kampanii wykopaliskowych na terenie es-Sultan. Wyniki swych prac opublikowała w „Palestine Exploration Quarterly" [28], w „Digging up Jericho" [29] oraz w wydawnictwie zbiorowym *Excavation at Jericho I* [30], gdzie omawia groby zbadane w latach 1952—54. Niestrudzona autorka ma zamiar wydać w najbliższym czasie jeszcze dwie duże publikacje: omówienie grobów zbadanych w latach 1955—58 oraz przedstawienie ostateczne wykopalisk na samym Tell. Podkreślić należy nowy system odkrywek kwadratowych (25 m²), wprowadzony przez K. Kenyon.

Pierwsze Jerycho [31]. Ostatnie wykopaliska w Jerycho ujawniły naj-

---

[26] A. Mallon, *La chronologie des remparts de Jéricho d'après les dernières fouilles*, „Biblica", 11 (1930) 472—77.

[27] G. E. Wright, *Epic of Conquest*, s. 35 n.

[28] K. M. Kenyon, *Some Notes in the History of Jericho in the 2nd millenium B. C.*, „Palestine Exploration Quarterly", 83 (1951) 101—138; *Excavations at Jericho*, tamże, 84 (1952) 4—6, 62—82; 85 (1953) 81—96; 86 (1954) 45—63; 87 (1955) 108—117; 88 (1956) 67—82; 89 (1957) 101—107; 92 (1960) 88—113.

[29] K. M. Kenyon, *Digging up Jericho*, London 1957; rec. S. Segert, w: „Archiv Orientalni", 27 (1959) 163—65 oraz G. Goessens w: ‚Bibliotheca Orientalis", 18 (1961) 88—89.

[30] Kathleen M. Kenyon, with contributions by E. Crowfoot, A. Grosvenor-Ellis, M. Ricketts, F. E. Zeuner, Excavations at Jericho I. The Tombs excavated in 1952 — 4. XXII — 542 p. 230 fig. LXIII pl. British School of Archaeology in Jerusalem 1960; rec. R. de Vaux w: „Revue Biblique", 67 (1960) s. 597—605 oraz S. Segert w: „Archiv Orientalni", 29 (1961) 680—83.

[31] K. Kenyon, *Digging up Jericho*, s. 51—76.

starsze miasto świata. Przypuszczalnie wkrótce po ustaniu okresu lodowcowego w Europie (ok. 10.000 r. przed Chr.) pierwsi mieszkańcy osiedlili się tutaj obok źródła, na skalistym terenie pochylonym z zachodu na wschód. W szóstym a prawdopodobnie w siódmym tysiącleciu widzimy już tutaj duży rozwój cywilizacji. Metodą Carbon 14 osiągnięto datę 6800 lat przed Chr. Odkopano 14 kolejnych warstw domów osiedla ponad pierwotną skałą. Cały ten okres, trwający do piątego tysiąclecia przed Chr., nazywa K. Kenyon przedceramicznym neolitycznym zamieszkaniem Jerycha i dzieli go na dwa mniejsze okresy. Ponieważ najpierw używano cegieł w kształcie spłaszczonego cygara z wyciśniętymi kciukiem zagłębieniami na wierzchu, pierwszy okres nazywa okresem ludzi cegieł świńskich grzbietów (*hog — back brick people*). Drugi okres zowie okresem ludzi podłóg pokrytych gipsem (*plaster — floor people*). Dokładny teren miasta jest wprawdzie trudny do obliczenia, ale liczyło ono ok. 3 ha i miało 3.000 mieszkańców.

Miasto posiadało masywny wał obronny wysokości 2,50 m, zbudowany z dużych nieociosanych kamieni. Budowa wskazuje na organizację społeczności, gdyż małe grupy nie mogłyby tego dokonać. Mur był wznoszony kilkakrotnie. W 1954 r. odkryto po zachodniej stronie miasta szereg kolejnych murów. Ostatni miał 6 m wysokości. Odkryto również wieżę solidnie zbudowaną z kamieni, mającą 9 m średnicy. Widać jednak ślady zniszczenia murów przez erozję.

W wyniku stałego zamieszkania powstała już w mieście własna architektura i wspaniałe budowle. Pokoje domów miały wymiary 6,5 m × 4 m lub 7 m × 3 m i były zgrupowane dookoła podwórza. W jednej z budowli była cysterna do przechowywania wody deszczowej. Odkryto ślady drenów z kamieni. Przechowały się naczynia z kamienia wapiennego; naczynia z drzewa czy skóry nie przetrwały. Narzędzia i broń były z krzemienia. Znaleziono również dużo sierpów, żarna, amulety i paciorki.

K. Kenyon sądzi, że odkryła maleńką świątynię oraz pokój 6 m × 4 m, który mógł służyć jako większa świątynia. Były w nich figurki niewiast (bogini-matka?) i zwierząt. Najbardziej znamiennym zwyczajem był kult czaszek, których siedem znaleziono oddzielnie od resztek kości. Czaszki miały gliną uzupełnione kształty twarzy, nos, usta, uszy. W oczodołach położone były muszle. Jedna z czaszek była nawet pomalowana różowym kolorem ciała. Były to raczej głowy przodków niż wrogów.

W drugiej połowie piątego tysiąclecia przed Chr. miasto chyli się do upadku. Nastąpiła kompletna przerwa między przedceramicznym a ceramicznym okresem.

Następny okres w dziejach Jerycha nazywa K. Kenyon „cofnięciem się". Mieszkańcy przybyli wprawdzie z gotowymi naczyniami, ale widocznie byli to rolnicy, gdyż nie pozostały po nich ślady budowy domów, budynków publicznych ani murów miasta. Prawdopodobnie mieszkali w ruinach domów poprzedników. Naczynia były ozdobione rodzajem trójkątów w kolorze kremowym lub ciemnoczerwonym. Autorka dzieli ludność tego okresu na lud neolitycznych naczyń (*Neolithic Pottery A people*) i lud neolitycznych

naczyń B (*Neolithic Pottery B people*). Druga grupa wprowadziła naczynia z tęczową obwódką (*bow rim*). Również cegły tego ludu różnią się od cegieł wcześniejszego ludu przedceramicznego i od cegieł okresu wczesnego brązu. Cegły były w kształcie bułki (*bun — shaped bricks*). Nie znaleziono żadnego cmentarza z tego okresu. Narzędzia były wykonane z krzemieni lub wulkanicznych skał.

Na początku czwartego tysiąclecia kończy się okres neolitycznych naczyń B. Siły naturalne wiatru i deszczu zniosły szczyt wzgórza i dziś jest trudno powiedzieć, ile warstw kompletnie znikło. Prof. Zeuner jest zdania, że ok. 300 lat trwała przerwa w zamieszkaniu miasta, do 3200 przed Chr. Był to okres „kultury Ghassulian". Miasto Ghassulian leżało ok. 9 km na południowy wschód od Jerycha, a jednak nie widać w Jerychu śladów tej kultury. Widocznie więc teren miasta Jerycha był opuszczony.

Nowi mieszkańcy Jerycha, nomadzi lub półnomadzi, przybyli z pustyni ze wschodu. Jest to pierwotny okres miasta: Proto-Urban age. Nazwę Proto-Urban ustala K. Kenyon przez porównanie ze współczesnym okresem Proto — dynastycznym w Egipcie i Proto — literackim w Mezopotamii. W grobach z tego okresu znaleziono wiele czaszek nietkniętych ogniem oraz szereg spalonych kości.

W okresie wczesnego brązu [32] (2900—2300 przed Chr.) powstało w Palestynie wiele nowych miast, jak Jeruzalem, Gezer, Megiddo, Betszan, Lachisz i inne. Naczynia i narzędzia z tego okresu są doskonalsze niż w okresie poprzednim. Inne są również groby. Brak niestety napisów z tego okresu i określonego stylu architektury. W Jerycho przeprowadzono wykopaliska z wczesnego brązu w siedmiu miejscach, ale trudno jest związać ze sobą poszczególne płaszczyzny przez porównanie ich kolejności, trudno również ustalić stały kanon dla naczyń z poszczególnych okresów. Mało wiemy, jaką broń mieli mieszkańcy Jerycha dla obrony własnej. Znaleziono trochę miedzianych sztyletów i siekier, nie ma natomiast łuków ani strzał z tego okresu.

Mury prawdopodobnie obejmowały źródło i biegły wzdłuż podnóża wzgórza. Potrzeba murów mogła wynikać z walki między miastami Palestyny, a Jerycho leżało przecież w urodzajnej okolicy. Odkryto dwa mury równoległe, które należą do wczesnego brązu. Całość niższego muru została zniszczona i fundamenty kamienne rozpadły się. Nowy mur został zbudowany w kształcie odwróconego U na nowym, kamiennym fundamencie. Mur wewnętrzny 4,25 m gruby i jeszcze teraz 3,50 m wysoki został strasznie zniszczony ogniem. Warstwa popiołu rozciąga się 7 m poza wały i jest 1 m gruba. Widocznie musiało się spalić dużo drzewa, używanego dla budowy domów i dachów. Po spaleniu odbudowano mur ok. 3,40 m grubości.

J. Garstang uważał, że mury te należą do końcowego okresu brązu, a oznaki trzęsienia ziemi i ogień mogą być zaliczone do czasu izraelskiego ataku pod wodzą Jozuego. Bardziej dokładne badania stratograficzne wykazały, że oba te mury nie są sobie współczesne. Pierwszy z nich pochodził

[32] K. Kenyon, *Digging up Jericho*, s. 167—185.

z wczesnego brązu, późniejszy z okresu pośredniego między wczesnym a średnim brązem. Przy końcu wczesnego okresu brązu był w Jerycho okres nasilenia erozji, może wskutek wycięcia drzew ze wzgórza. Erozja zniszczyła znaczną część murów wczesnego brązu.

W okresie pośrednim między wczesnym a średnim brązem (2100—1900 przed Chr.) nowi przybysze zajęli teren[33]. Mieli oni organizację społeczną plemienną. Ponieważ stare cesarstwo w Egipcie przeżywało najazd nomadów z Azji ok. 2300 r. przed Chr., a dynastia trzecia z Ur upadła ok. 2100 przed Chr. i powstała nowa dynastia babilońska Amorejczyków, K. Kenyon sądzi, że podobnie i w Jerycho najeźdźcami byli Amorejczycy.

Na nowych najeźdźców wskazuje fakt, że nie budowali murów i zachowali charakter prawie koczowniczy. Zniszczyli oni wielowiekową cywilizację Jerycha. Domy budowali z mułu na tarasach zbocza lub mieszkali w namiotach. Naczynia wyrabiali ręcznie, a zamiast kolorowych linii ozdabiali je rzędami nacięć w linie faliste, nigdzie nie spotykane. Autorka sądzi, że w jednej budowli dwa pokoje stanowiły świątynię. Były w nich bloki z cegieł koloru zielonego wysokości 0,50 m, powierzchni 1 m $\times$ 0,75 m. Mogły to być ołtarze lub stoły domowe. Pod budowlą znaleziono jakby ofiarę fundacyjną z kośćmi dziecka.

Charakterystyczne badania przeprowadziła K. Kenyon na cmentarzu. Przyjęła, że 248 grobów spośród 363 możliwych dla ustalenia, należy do tego samego okresu. Dzieli je na pięć grup: Dagger Tombs (groby sztyletu), Pottery Tombs (groby naczyń), Square Shaft Tombs (typ kwadratowych warstw), Outsize type (bez formy) oraz Bead type (typy paciorkowe). Groby są na ogół dla pojedynczych osób, wyjątkowo dla kilku. Większość z nich jest wykuta w skale 3 do 4 m głębokości. Miały one przeważnie 3 m długości, 2 m szerokości, a ok. 1 m wysokości. Czasem blisko 55 ton skały trzeba było usunąć dla poszczególnego zmarłego. Na ścianach grobów z Outsize type były sgraffity, przedstawiające zwierzęta i drzewa. W sześciu grobach z okresu pośredniego znaleziono resztki pieczeni baraniej, owoce granatu, skórzane worki na wodę i drewniane naczynia, jak misy i czary, części drewniane stołu, stołka, kosz, maty plecione, grzebień, brązowe szpilki, skarabeusze, koraliki itp.

Około 1900 r. przed Chr. nowi najeźdźcy, prawdopodobnie mieszkańcy miast i rolnicy z Syrii, zajmują Jerycho. Wskazuje na to zupełnie odmienny od poprzedniego sposób budowania domów, odmienna broń i naczynia. Miasto średniego brązu zostało zbudowane na zboczu w celu objęcia źródła

[33] K. Kenyon, *Digging up Jericho*, s. 186—265; por. R. North, *The 1952 Jericho — Sultan Excavations*, „Biblica", 34 (1953) 1—12; A. D. Tushingham, *Excavations at Old Testament Jericho*, „The Biblical Archaeologist", 16 (1953) 46—67; 17 (1954) 98—104; C. Schedl, *Jericho, 10000 Jahre Menschheitsgeschichte*, „Bibel und Kirche", 13 (1958) s. 98—109; Ks. Bp H. Strąkowski, *Jerycho*, W: *Podręczna encyklopedia biblijna*, Poznań 1959, s. 545 n.; Ks. M. Peter, *Dookoła problemu Jerycha*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny", 14 (1961) 198—205.

w teren obronny. Fundamenty domów wcinano głęboko w warstwy poprzednie. Dość liczne były cysterny na wodę. Wykopaliska wskazały na kilka masywnych wałów obronnych. Podstawa pierwszego wału dochodziła do 3 m szerokości. Wał trzeci miał 4,5 m wysokości, a na rogu nawet 11 m wysokości.

Koła garncarskie i żarna do mielenia zboża były w powszechnym użyciu. Naczynia są wykończone, naśladują metalowe. Również brąz jest powszechnie używany do wyrobu narzędzi, broni itp. Groby były budowane z cegieł. Cmentarz dzieci był oddzielny. Spośród setek grobów tylko pojedyncze należą do średniego brązu. Prawdopodobnie były budowane wewnątrz miasta i nie zachowały się.

Około 1730 r. średnie cesarstwo egipskie wpadło w zależność od Hyksosów. Zdaniem K. Kenyon były wśród najeźdźców semickie i hurryckie elementy, a Hurryci mieli być indoeuropejczykami. Do powiększenia zamieszek na Bliskim Wschodzie przyczynili się znacznie Habiru, których autorka skłonna jest utożsamiać z Hebrajczykami. W tym czasie w Palestynie działali Patriarchowie. Być może Abraham widział masywne mury obronne Jerycha. W XVII w. jakaś zaraza a następnie pożar zniszczyły miasto, które ok. 200 lat było opuszczone. Gdy ok. 1580 r. XIX dynastia usunęła z Egiptu Hyksosów, wiele miast zostało równocześnie w Palestynie zburzonych. Również i Jerycho nosi ślady zniszczenia.

Problem Jerycha z późnego okresu brązu jest niezwykle skomplikowany. K. Kenyon wie dobrze, że według Pisma św. na podstawie daty rozpoczęcia budowy świątyni Salomona (960 r.), wejście Izraelitów do Palestyny i zburzenie Jerycha mogło mieć miejsce ok. 1400 r. Wielu uczonych przyjmuje datę 1260 r. przed Chr. Niestety brak na to dowodów archeologicznych.

Około XVI w., przy końcu średniego brązu, ustało „główne użycie grobów". Były one znów „użyte" ok. 1400 r. i 1350—1325 r. Jeszcze J. Garstang znalazł na wzgórzu małą ilość naczyń z tego okresu i tak zwaną „Średnią Budowlę", która również może należeć do tego okresu.

Wskutek erozji domy Jerycha z czasów średniego brązu całkowicie znikły. Proces erozji zmył je na zbocza w ciągu ok. 180 lat. Proces ten zatrzymał się, gdy ok. 1400 r. miasto było zbudowane na zmytym zboczu, ale kiedy i ono zostało opuszczone, erozja znów usunęła mury i domy. W jednym miejscu przetrwał szczyt murów ze średniego brązu. Miasto późnego brązu albo użyło poprzednich murów po raz drugi, albo zbudowało nowe mury, nic z nich jednak nie pozostało.

Wykopaliska w Jerycho nie rzucają żadnego światła na mury Jerycha, tak żywo opisane w księdze Jozuego. Zostały one zniszczone prawdopodobnie przez trzęsienie ziemi, a Izraelici widzieli w tym interwencję Bożą. Fotografie 63 A i B w „Digging up Jericho" ukazują resztę kamieni z fundamentów muru, część podłogi, piec i dzbanuszek leżący na podłodze. Autorka pisze (s. 263), że opuściła go niewiasta na dźwięk trąb ludzi Jozuego.

K. Kenyon przyjmuje, że nie wszystkie pokolenia izraelskie przybyły jednocześnie. Część Izraelitów mogła przybyć do Ziemi Obiecanej razem z Habiru. Historyczny krytycyzm domaga się, by uznać historię zdobycia Jerycha za autentyczną. Historia ta podawana ustnie z pokolenia w pokolenie, spisana została w VII w. przed Chr., chociaż autorowie mogli mieć dokumenty wcześniejsze, może z XII w. (s. 257 n).

W zachodniej części wzgórza znaleziono szereg warstw kolejnych zamuleń terenu miasta. Można je datować między średnim brązem a okresem żelaza, między okresem żelaza a okresem rzymskim i między okresem rzymskim a czasami nowoczesnymi.

V. Jerycho Nowego Testamentu. W ostatnich latach badania archeologiczne objęły również Jerycho nowotestamentowe, zbudowane przez Heroda nad obu brzegami Wadi el-Qelt. Wspomina o nim Józef Flawiusz w Wojnie żydowskiej[34]. Badania przeprowadziła American School of Oriental Research w latach 1949—1951, powierzając kierownictwo wykopalisk J. L. Kelso[35] oraz J. Pritchardowi[36]. Z epoki miedzi i brązu odkryto tylko szkielety ludzkie. Z epoki hellenistycznej (III—II w. przed Chr.) odkopano ruiny fortecy z wieżą oraz nieco ceramiki. Być może ruiny te są resztkami twierdzy zwanej przez J. Flawiusza „Dagon", chociaż miejscowa tradycja wskazuje jej miejsce o kilka kilometrów dalej, w pobliżu Dżebel Quarantal — „góry postu" Pana Jezusa. Od strony południowo-zachodniej ruin fortecy znajduje się duży budynek z bloków kamiennych, pochodzący prawdopodobnie z czasów Augusta. Jest to wielka budowla w kształcie greckiej exedry z 50 niszami. Archeologowie dyskutują, czy jest to pałac Heroda Wielkiego, czy też budowa Archelausa. Nie jest również zupełnie pewne czy w ogóle budynek ten leżał w obrębie Jerycha w czasach Nowego Testamentu.

VI. Wnioski. Wysiłki archeologów na terenie kananejskiego Jerycha nie przyniosły zamierzonych wyników. Nie zdołano dotąd na podstawie wykopalisk ustalić z całą dokładnością daty zdobycia miasta przez Jozuego, ani daty Wyjścia Izraelitów z Egiptu. Miasto księżyca okazało się wobec ludzi tak zmienne, jakim jest właśnie sam księżyc.

Jednak badania nie okazały się bezużyteczne. Odkryto bowiem najstarsze miasto świata, istniejące blisko 10.000 lat przed Chr., o wiele wcześniejsze od miast Egiptu czy Mezopotamii, uważanych dotąd za najstarsze. K. Kenyon słusznie pisze, że jest bardzo ważną sprawą fakt, że możemy śledzić objawy religijne ludu, który żył tak blisko początków cywilizacji, a następnie śledzić rozwój kultury w przedceramicznym, neolitycznym Jerychu, gdy jeszcze nie było pisanego języka. „Jest to rewolucyjny obraz,

---

[34] J. Flavius, *De Bello Judaico*, I, 2, 3; I, 21, 4.

[35] J. L. Kelso and D. C. Baramki, *Excavations at New Testament Jericho and Khirbet en-Nitla*, New Haven 1955.

[36] J. B. Pritchard, *The Excavations at Herodian Jericho*, 1951. With contributions by Sherman E. Johnson and George C. Miles. The Annual of the American Schools of Oriental Research. Vol. XXXII—XXXIII for 1952—4, New Haven 1958.

który daje nam Jerycho z okresu dziewięciu lub dziesięciu tysięcy lat temu" — pisze wybitny archeolog — niewiasta [37].

Niektórzy uczeni, jak R. North [38], przypuszczają, że może sąsiednie wzgórza, np. Tell es-Samarat, kryją w sobie tajemnicę Jerycha „Jozuego".

Być może całkowite opracowanie wykopalisk, zapowiedziane przez K. Kenyon, a może i dalsze badania pozwolą kiedyś w przyszłości rozwiązać palące problemy chronologiczne dzięki danym archeologicznym Jerycha.

---

[37] K. Kenyon, *Digging up Jericho*, s. 58, 76.
[38] R. North, *The 1952 Jericho Sultan Excavation*, s. 5.